

Čaplovič, Dušan

Sídliskový vývoj Košic a okolí a v 10.—13. století

Archaeologia historica. 1991, vol. 16, iss. [1], pp. 73-84

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/139929>

Access Date: 15. 11. 2024

Version: 20241114

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Sídliskový vývoj Košíc a okolia v 10.—13. storočí

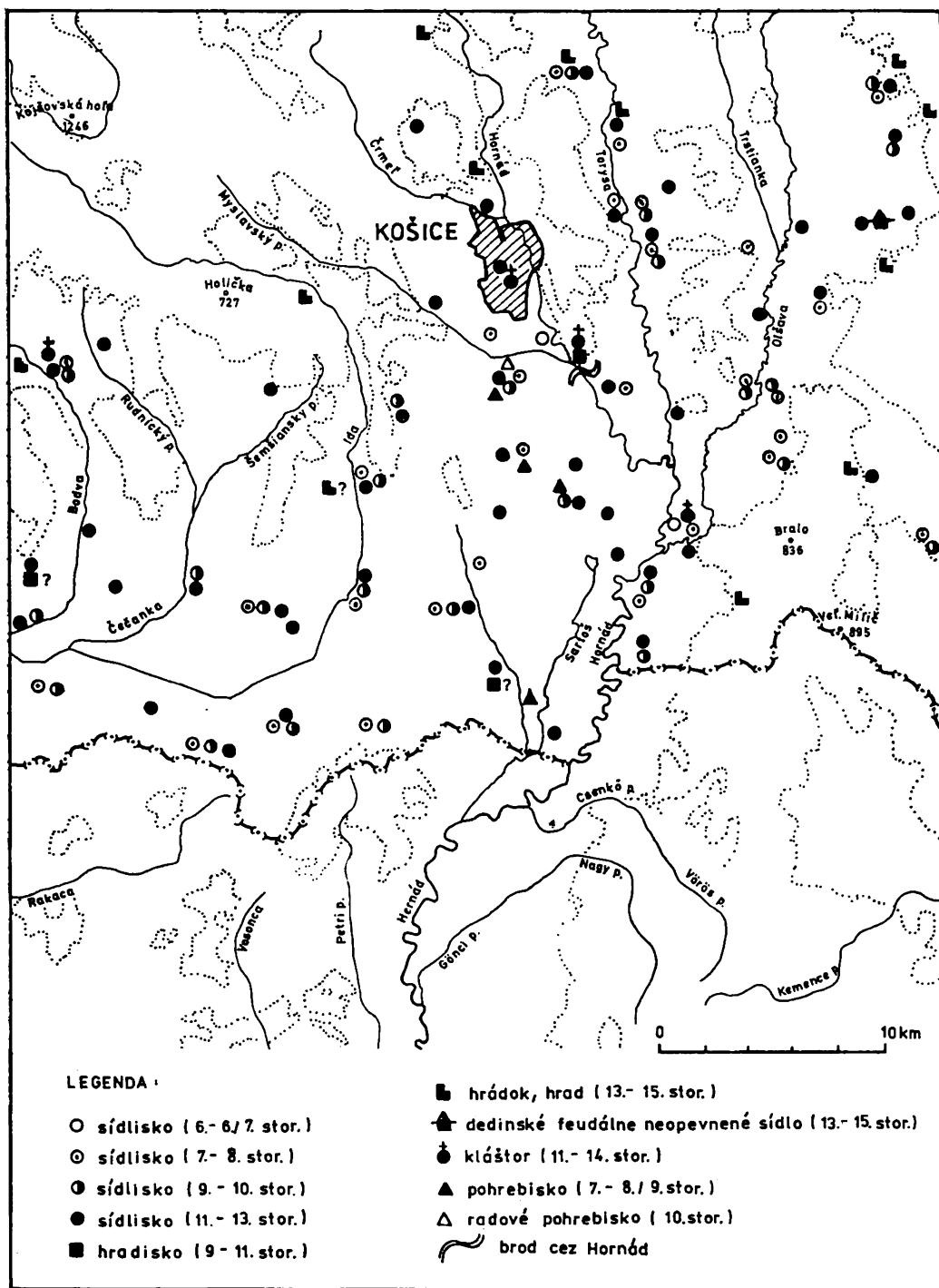
DUŠAN ČAPLOVIČ

Historický a sídliskový vývoj (10.—13. storočí) mal v tomto regióne — oblasti, vo svojom konkrétnom časovo-priestorovom vymedzení, všeobecne platné zákonitosti, ale aj vlastné špecifiká — zvláštnosti. Práve pri štúdiu dejín osídlenia v období počiatkov našich národných dejín má primárny význam nielen množstvo získaných archeologických prameňov, ale najmä ich vypovedacia schopnosť v komparácii i v konfrontácii s prameňmi jazykovej povahy a písomného charakteru. Prípadné izolované posudzovanie takto získaných prameňov môže mať len odvodený a súčasne relatívny význam pri riešení špecifických problémov politických dejín, tak ako poukázal A. Ruttkey (1985, s. 142). Z uvedených dôvodov si ani tento príspevok nekladie za konečný cieľ riešiť tieto problémy. Sleduje — v konečnom dôsledku — prispieť k prehĺbeniu poznania v podstate najmenej preskúmanej kapitoly našich dejín, a to v súvislosti s historickým vývojom v celom stredoeurópskom prostredí po zániku Veľkej Moravy. Jedna z ciest pri štúdiu dnešného územia Slovenska v období včasného a vrcholného stredoveku sa javí v spresňovaní poznatkov nielen o charaktere, ale aj o rozsahu, hustote sídlisk, najmä však o príčinách a dôsledkoch zmien, ktoré sa prirodzene odrážali vo vývoji sídliskovej štruktúry. Tento cieľ ovplyvnil aj naše metodické postupy pri mapovaní, štúdiu a interpretácii sídliskového vývoja v oblasti bývalého Abovského komitátu.

Intenzita osídlenia sa predovšetkým viazala k vodným tokom (Hornád, Torysa, Ida, Olšava, Bodva) a k ich pravobrežným a ľavobrežným prítokom, ďalej k úrodnej nížine a iste i k existencii bohatých nerastných zdrojov v blízkom Slovenskom rudohorí. Spomínané relatívne dobré prírodné podmienky a existujúca cestná sieť, zvlášť významná obchodná cesta vedúca povodím Hornádu a Torysy (komunikácia juh — sever), výrazne ovplyvňovali tvárniacu sa stredovekú sídliskovú štruktúru.

Pre poznanie spomínaného vývoja malo svoj nepopierateľný význam aj staršie včasnostredoveké osídlenie v 6.—9. storočí. K najstarším pamiatkam, ktoré môžeme interpretovať ako včasnoslávnské (6.—prvá pol. 7. storočia), radíme ojedinelé nálezy zo sídlisk v katastroch obcí Budimír, Košický Klečenov, Blažice, Nižná Myšľa, najmä však sídliskové objekty na pravobrežnej terase Hornádu v katastri Šebastoviec a jeho ľavobrežia v Košiciach — časť Kapustníky. Doterajšie poznatky svedčia o skutočnosti, že sídlisková štruktúra v 6. storočí nadväzovala na sídlíšnohistorický vývoj z konca prvej polovice prvého tisícročia pod severovýchodným horským oblúkom Karpát.

Intenzita včasnostredovekého osídlenia v priebehu 7.—8. storočia narastala a tento zákonitý proces sa odrazil i v tomto geografickom priestore. Dokazujú to zistené otvorené agrárne sídliská v katastroch obcí Košice-Barca, Myslava, Košice-Krásna nad Hornádom, Poľov, Šaca, Košice-Šebastovce, ktoré sa nachádzajú v povodí Hornádu, Idy a Myslavského potoka (obr. 1) a vytvárajú sídelný prstenec pod severnejšie položeným horským masívom Slovenského rudohoria. Sídlisková štruktúra včasnostredovekých sídlisk sa formovala v tesnej blízkosti spomínaných vodných tokov v po-

Obr. 1. Štruktúra osídlenia „Košickej kotliny“ v 6.—15. storočí.

lohách v katastroch obcí Blažice, Bohdanovce, Buzica, Cestice, Čecejovce, Ďurdošík, Ďurkov, Hrašovík, Bočiar, Sokofany — obe dediny súčasť obce Hutníky, ďalej Janík, Kalša, Košické Olšany, Nižný Lanec, Péder, Perín — časť Chym, Rákoš, Rozhanovce, Trstené pri Hornáde, Veľká Ida, Vyšná Kamenica, Vyšný Čaj a Ždaňa. Na základe dôkladnej analýzy topografickej situácie pozostávali tieto včasnostredoveké (slovienske) sídliská zväčša z menších osád roľnícko-chovateľského charakteru s nepravidelne rozptýlenými obydliami a hospodárskymi objektmi. Prevážna väčšina týchto sídlisk (7.—9. storočie) bola situovaná na mierne vyvýšených riečnych terasách v prostredí sústavne meandrujúcich ramien vodných tokov (obr. 1).

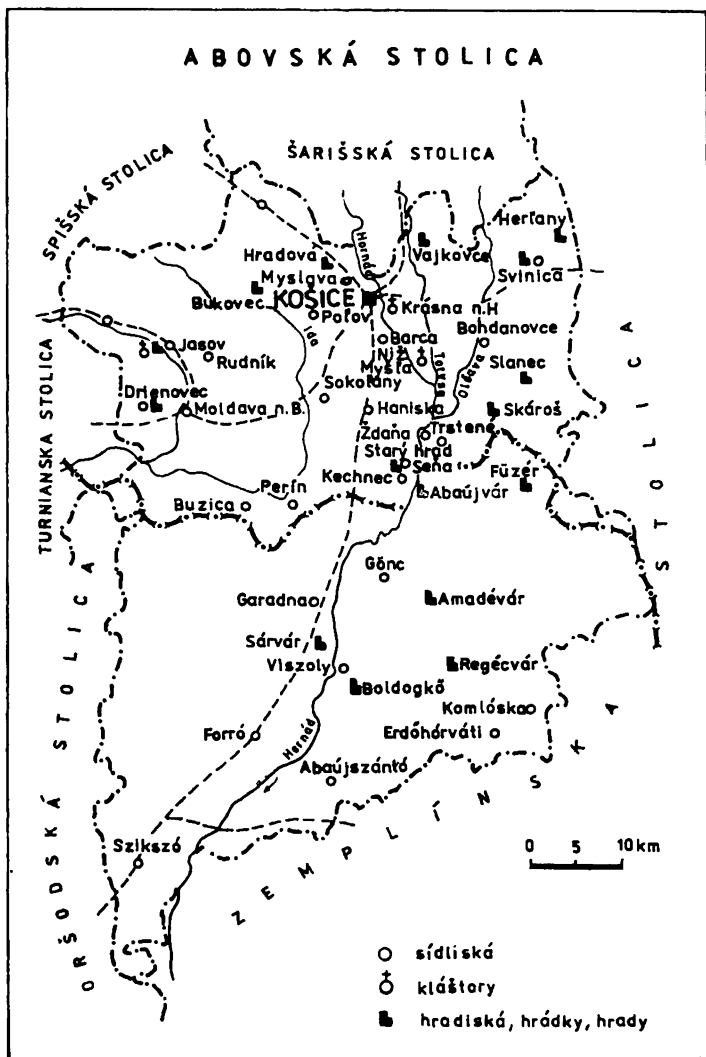
Oblasť dolného „Pohornádia“ patrí k najvýchodnejším na území dnešného Slovenska, kde prenikla avarská etnická zložka. Dokazujú to objavené a preskúmané pohrebiská v Košiciach-Barci (7.—8. storočie), Košiciach-Šebastovciach (8. až začiatok 9. storočia), Valalíkocho-Všechsvätých a v Hraničnej pri Hornáde-Kechnec (8. až začiatok 9. storočia). Doterajšie výsledky archeologického výskumu v uvedenom časovopriestorovom vymedzení (7.—9. stor.) svedčia, že jeden z prúdov avarskej zložky, ktorý prenikol koncom 7. a v priebehu 8. storočia povodím Hornádu, postupne splynul s domácim prostredím a najneskôr na počiatku resp. v prvej štvrtine 9. storočia sa slovienizoval.

V priebehu poslednej tretiny 9. storočia — v období expanzionistickej politiky Svätopluka sa aj táto oblasť stala dôležitou súčasťou Veľkej Moravy, najmä v spojitosti s citeľnými pohybmi maďarských kmeňov na východ od Tisy a Dunaja. Predpokladom týchto výrazných zmien — aj v tomto regióne — musela byť organizovaná spoločnosť s vyspelým hospodárskym zázemím a prirodzene aj duchovnou kultúrou. O politickom a územnoprávnom vývoji sledovanej oblasti by mohla priniesť hlbšie poznatky topografia a následné spresnenie lokalizácie polohy Hradová-Várhely v katastri obce Seňa, z ktorej pochádzajú nálezy včasnostredovekej keramiky z 9.—10. storočia (Archív AÚ SAV č. 380/54; Pástor 1955, s. 134; Lamiová—Bánesz 1962, s. 222). Uvedenú polohu niektorí bádatelia dávajú do súvislosti s abovským starým hradom „Abaovár“ (Varsík 1964, s. 327). Na niektorých starších mapách je možné sledovať zachytený priebeh valov, ktoré sú už v súčasnosti zničené novodobou zástavbou. Naďalej zostáva otáznou, či túto polohu je možné spájať so starším slovanským — slovienským hospodársko-správnym sídlom z poslednej tretiny 9. a začiatku 10. storočia. So slovienským, pravdepodobne refugiálnym hradiskom, sa spája v tejto oblasti aj poloha Breh—Kláštorná hura v katastri Košice-Krásna nad Hornádom (Polla 1980, s. 175). Výšinné slovienske sídlisko (Polla 1986, s. 38) malo strategický význam, ktorý vyplýval predovšetkým z geografickej polohy, vyvýšeného miesta nad terasami Hornádu s prehľadom do jeho poriečia na juh. Ako sme už uviedli rieka Hornád bola už v priebehu 7.—8. storočia dôležitým splavným komunikačným tokom, o čom svedčí aj nález časti dreveného člna — monoxilu, vydlabaného do kmeňa jelše (Čaplovič—Gašaj—Olexa 1978, s. 64) datovaného rádiokarbónovou metódou C 14 do 7.—8. storočia (za informáciu ďakujem PhDr. D. Gašajovi z Východoslovenského múzea v Košiciach). Existenciu brodu v tejto časti meandrujúceho toku Hornádu — juhozápadne od dnešného intravilánu obce, dovoľujú predpokladať ďalšie nálezy z koryta rieky: meč západoeurópskeho pôvodu datovaný do druhej polovice 10.—11. storočia (Baxa 1974, s. 60—62; Ruttkay 1975, s. 152; Slivka 1976; Polla 1980, s. 171—173) a jednosečná železná šabla z 8.—9. storočia (Čaplovič—Gašaj—Olexa 1978, s. 64).

Zánik Veľkej Moravy sa i v tejto oblasti prejavil ako dôsledok dezintegračného procesu, rozčlenenia jedného organizačného územného celku na menšie sídelné jednotky. Patrila k nim aj oblasť v povodí Hornádu s pravdepodobným lokačným posunom staršieho centra Abaováru do známej a v súčasnosti skúmanej polohy Abaujvár (obr. 2), administratívno-správneho strediska — komitátného hradu novoformujúceho sa kráľovského komitátu Novum Castrum. Práve územie Abovskej stolice tvo-

rilo počnúc 11. storočím až do druhej polovice 13. storočia jadro veľkého kráľovského komitátu „comitatus Novi Castri“ (Žudel 1984, s. 27).

Kontinuitu sídliskového vývoja je možné sledovať od 9. do 13. storočia s posunom jednotlivých sídlisk v rámci mikroregiónov a mezoregiónov (obr. 1). Sledovať ju môžeme v katastroch obcí Košice-Barca, Košice-Krásna nad Hornádom, Pofov (archeologicky lokalizovanú polohu spájame v písomných prameňoch uvádzanou stredovekou dedinou Gard), Košice-Šaca, Košice-Šebastovce, Budimír, Buzica, Cestice, Čaňa, Čečejevce, Drienovec, Geča, Herľany (archeologicky lokalizovanú polohu spájame v písomných prameňoch spomínanou stredovekou dedinou Puch), Hrašovík, Nižná Hutka, Komárovce, Košícké Oľšany, Mokrance, Nižná Myšľa, Nižný Lanec, Peder, Rešice, Seňa, Valalíky-Buzice, Veľká Ida, Vyšná Kamenica, Žarnov a Ždaňa. Ku koncu 11. storočia možno hranicu postupu — nie však len vý-

Obr. 2. Abovska stolica v 11.—13. storočí (oblasť Košíc a okolia).

lučne maďarského osídlenia — stanoviť čiarou Plešivec—Moldava—Trebíšov. Počnúc 12. storočím výraznejšie preniklo do „Košickej kotliny“ maďarské osídlenie, prirodzene povodím Hornádu až po Barcu, údolím Bodvy po Moldavu a Torysy po Košické Olšany (Varsik 1977, s. 182—183; Marsina 1984, s. 54).

Sídliiskové zmeny v 12.—13. storočí boli taktiež podmienené aj historickou skutočnosťou, že pôdu, ktorá patrila kráľovskému hradu Abaujvár a bola obrábaná jobagionmi hradu, dávajú uhorskí panovníci do vlastníctva drobným feudálom v tejto oblasti (Varsik 1964, s. 25—27). Analýzou názvov dedín — spomínaných v dobových písomných prameňoch, dokázal B. Varsik (1964, s. 25—29), že prevážna väčšina bola z nich do šesťdesiatich rokov 13. storočia slovanského — slovienského pôvodu, pretože maďarské názvy vznikli až neskôr, okrem územno-správneho centra, kráľovského hradu Novum Castrum-Ujvár. Na základe týchto skutočností môžeme konštatovať, že rozsiahle hospodárske zázemie komitátneho sídla, formujúcich sa kláštorných komplexov v Krásnej, Nižnej Myšli a v Jasove, drobných feudálnych sídiel: Jasov, Bukovec, Perín, Slanec, Vajkovec, Herľany, Hradovej pri Košiciach (?), ako aj stredovekého mesta Košíc v spojitosti na existujúce staršie trhové miesto (11.—12. storočie), bolo pôvodne predovšetkým slovanské — slovienske.

Relatívne dobré poznatky o sídliiskovom vývoji v priebehu 11.—13. storočia nám v tejto oblasti poskytujú okrem archeologických prameňov aj pramene písomné. Najstaršie zachovalé písomné zmienky, napr. vo Varadínskom registri, dokazujú existenciu osád — dedín už z počiatku a z prvej pol. 13. storočia. V komparácii týchto dvoch druhov prameňov je sledovateľná kontinuita — vývoj dedinských agrárnych otvorených sídlisk Abovského komitátu v Barci (r. 1215, Varsik 1964, s. 245) v Trstennom pri Hornáde (r. 1215, Varsik 1964, s. 401—402), v Bohdanovciach (r. 1220, Varsik 1977, s. 31), v Períne (r. 1220, Varsik 1973, s. 87), v Kechnici (r. 1220, Varsik 1964, s. 335), v Ždani (r. 1222, Varsik 1964, s. 397), v Myslave (r. 1230, Varsik 1964, s. 215), v Seni (r. 1249, Varsik 1964, s. 327). V zhode s R. Marsinom (1984, s. 44) môžeme konštatovať, že ak existuje pre konkrétnu sledovanú lokalitu archeologický prameň z 9.—12. storočia a prvý písomný záznam — zápis pochádza až z polovice 13. storočia, je možné uvažovať o kontinuite osídlenia. Vyplýva to predovšetkým z historických daností, pretože ak bolo sídliisko až do polovice 13. storočia, prípadne aj dlhšie kráľovským majetkom, nexistoval žiaden dôvod, aby sa spomínalo v listine ešte pred 13. storočím a jeho výskyt v písomnej podobe vyjadroval až uskutočnené zmeny v majetkovej podstate — v pozemkovej držbe v prvej polovici a najmä v druhej polovici 13. storočia (Marsina 1984, s. 45). Konkrétnym príkladom je sídliiskový a majetkový vývoj stredovekej dediny v katastri obce Svinica. Sledujeme tu zásadné zmeny, ktoré sa odrazili aj vo vývoji dispozície kostola, ku ktorým prichádza v druhej polovici 13. a na začiatku 14. storočia. Dôsledky presiahli aj do samotného vývoja dediny a prejavili sa vo vybudovaní malého stredovekého hradku, neskôr jeho posunu do jadra stredovekej dediny a vzniku feudálneho dedinského sídla. Vývoj, ktorý je typický pre toto obdobie v celom stredovekom Uhorsku od druhej polovice 13. storočia, teda neobišiel ani túto oblasť. V prvej zachovanej písomnej správe o Svinici, ktorú obsahuje listina mladšieho kráľa Štefana z roku 1269 a ktorou sa „odumretý“ majetok po Mikulášovi, synovi Ráša, dáva k dispozícii Alexandrovi a Eturuchovi, synovi Juraja z rodu Aba (Borsa 1961, s. 79—80 pod č. 2479 s chybným názvom Boinia namiesto správneho čítania Suinia). O týchto skutočnostiach svedčí aj listina z roku 1302 (Sedlák 1980, s. 72, č. 104), v ktorej sa uvádza, že darovaný majetok ležal vedľa majetku Svinica, ale už r. 1280, keď sa vo Svinici objavuje pri delení majetku Abovec Mikuláš, syn Petra z Drienova, bol tento majetok spojený. Podľa listiny z roku 1293 čiastku Svinice „in Zyna“, ktorá sa spomína v listine z roku 1276, má vo vlastníctve Peter Petheuch (Peter Peťovec), označený predikátom de Scynnae (Varsik 1977, s. 49). Značí to, že v druhej polovici 13. storočia boli dve čiastky Svinice v rôz-

nych rukách. Objavené, neopevnené feudálne sídlo (Čaplovič 1980, s. 84 a n.) bolo s najväčšou pravdepodobnosťou sídlom Petheuchovcov, ktorí dôsledne používali predikát „de Scynnae“. Uvedené poznatky nám dovoľujú uvažovať, že práve za vlastníctva Svinice Petheuchovcami (Peťovcami), ktorí sa dostali na začiatku 14. storočia do rozporov s Omodejovcami, prichádza k zmenám (v spomínanej listine z roku 1302 „Petheuch zo Svinice sa sťažuje, že palatín Omodej mu zaujal Svinicu“). Je viac ako pravdepodobné, že sa tento rod neskôr postavil na stranu kráľa Karola Róberta (v r. 1312), čo by vysvetľovalo aj neskoršiu podporu — po vyhratej bitke pri Rozhranovciach — svinického panstva, ktorá sa prejavila vo výstavbe neopevneného feudálneho sídla i v dispozičných zmenách kostola a jedinečnej výmaľbe jeho interiéru (Čaplovič 1990a, s. 111).

Relatívne „hustá“ sídlisková štruktúra vytvárala dôležité predpoklady pre budúcu existenciu stredovekého mesta Košice, ktoré sa v písomných prameňoch spomínajú v zachovanej listine vydananej jágerskou kapitulou roku 1230 ako „villa Cassa“ (Varsik 1980, s. 154) v súvislosti so zaniknutou stredovekou osadou Libona — Lubina, ktorú lokalizujeme do súčasného „južného predmestia“. Konkrétne je situovaná na pravobrežnej terase Hornádu (obr. 3). Teda Košice boli už v tomto období vyvinutou dedinou a dôležitým trhovým miestom.

V sledovanej oblasti formujúceho sa stredovekého mesta prechádzali obchodné cesty, ktoré boli taktiež jedným z dôležitých mestotvorných prvkov v regióne južne od Slovenského rudohoria. Jedna z ciest viedla povodím Hornádu a brodom južne od Krásnej pokračovala na sever už popri toku Torysy. Druhá, iste existujúca v priebehu 12.—13. storočia, a to v nadväznosti na trhovú miestnosť a formujúce sa stredoveké mesto, smerovala údolím horského masívu povedľa Hradovej a Čermelom severne na Spiš. Kým prvá mala význam nadregionálny, druhá len regionálny, i keď v období vrcholného stredoveku iste narastala jej dôležitosť, najmä v spojitosti s rozvíjajúcim sa obchodom a ťažbou nerastných zdrojov. Dôležitá bola i cesta, ktorá odbčovala na západ smerom na Jasov k premonštrátskemu prepoštvu sv. Jána Krstiteľa, na územie kláštora pri hornom toku Bodvy a do samotného jadra Slovenského rudohoria, významného zdroja nerastných surovín i vzácnych, drahých kovov. Práve v blízkosti týchto ciest i vodných tokov vznikali, vyvíjali sa a zanikali otvorené sídliská, ktoré vytvárali hospodárske zázemie, významné pre samotné trhovú miestnosť — trhovú osadu Košice a neskôr i pre vznik stredovekého mesta. V spomínanom systéme cestnej siete, ako aj v „hustej“ sídliskovej štruktúre mali už postavenie dôležitého obchodného strediska, a ako uvádza O. R. Halaga (1967, s. 7), boli už pred rokom 1230 významnou trhovou osadou.

Archeologicky dokumentované hospodárske slovanské — slovienske zázemie, analyzované a interpretované zachované písomné pramene a jazykový rozbor miestnych názvov, napr. Pstružník, Čermel, Verbelica, Blatan, dokazujú existenciu intenzívne sa formujúceho a prirodzene sa rozvíjajúceho trhového miesta ako aj jeho genézy dokvalitatívne vyššej formy stredovekého mesta. Význam postavenia trhovej osady, trhového miesta Košíc, dokazovala — v dobovom čase a priestore — existencia farského kostola ešte pred rokom 1230 (Halaga 1967, s. 11; Varsik 1980, s. 154), kedy sa spomína istý kňaz Rehor z Košíc (Trochta 1967, rukopis — Archív HÚ SAV) a taktiež „hospitálu chudobných“ (Halaga 1967, s. 11). Trhovú miestnosť „Košice“ malo iste v tejto oblasti už charakter dôležitého spoločensko-hospodárskeho centra. V priebehu 12.—13. storočia existujú jeho vzťahy k okolitému dedinskému, agrárnemu zázemiu v rámci politickej správy kráľovského komitátu Novum Castrum (comitatus Novi Castri), ale aj k vznikajúcim drobným feudálnym sídlam (od počiatku 13. storočia) v najbližšom okolí, zväčša vo vlastníctve bohatého rodu Abovcov. Nie je možné vylúčiť i jeho vzťahy — kontakty k novozaloženému benediktínskemu kláštoru v Krásnej, ako aj k ďalším významným kláštorným centram v tomto regióne: v Niž-

nej Myšli a v Jasove. Práve tieto kontakty mali nie bezvýznamnú úlohu pri vývoji trhového miesta a neskôr formujúceho stredovekého mesta Košíc, najmä v prepojenosti na existujúce majetky kráľa a jágerského biskupa.

Význam a existenciu trhovej osady „Košice“ sme už spomenuli. Môžeme teda konštatovať, že príchod nemeckých hostí — kolonistov po roku 1241 s udelením výsad „*ins hospitum*“ za panovania kráľa Belo IV. nebolo na zelenej lúke, ale na osídlenom území. Pojem osídlené územie ponímame v širšom slova zmysle. Ani príchod nemeckých kolonistov nechápeme jednorázovo, ale ako postupné prenikanie, pravdepodobne ešte za panovania Ondreja II. (1205—1235), najmä v spojitosti s existenciou trhového miesta a možnosti obchodných kontaktov.

K problematike Vyšných Košíc (*Superior Cassa*) a možností ich presnej lokalizácie s územím — polohou Hradovej sme už zaujali len hypotetické stanovisko (Čaplovič 1990b, v tlači).

Pri štúdiu vývoja najstarších dejín mesta Košíc, ich predmestského vývoja, t. j. v období existencie trhovej osady, ktorá bola iste situovaná v blízkosti dôležitej obchodnej komunikácie vedúcej povodím Hornádu, je potrebné mať na zreteli skutočnosť, že tu existovalo viacero spomínaných otvorených dedinských sídlisk — osád (12. až prvá pol. 13. storočia), ktoré boli pevnou súčasťou celej, v novú kvalitu sa meniacej, sídliskovej štruktúry (obr. 3). Patrila k nej osada Libona (Lebeň — Lubina) lokalizovaná medzi riekou Hornád a dedinu Barca, ďalej Myslava (villa Misloa) situovaná na južnom okraji Čierneho lesa a Hrabovec (terra Gurbuch) lokalizovaná do juho-východnej časti spomínaného Čierneho lesa, v súčasnosti polohy Girbes. Problematiké je v literatúre uvádzané lokalizovanie osady Čermel, a to na územie dnešnej Komenského ulice (Halaga 1967, s. 23). Predpokladáme, že v 15.—16. storočí, keď sa v povodí Čermelského potoka spomína 50 domov, už iste išlo o jej lokačný — územný vývojový posun bližšie k hradbám stredovekého mesta. Nálezy stredovekej keramiky datovanej do 12.—13. storočia, dovoľujú ju v predmestskom vývoji lokalizovať priamo do údolia Čermelského potoka v tesnej blízkosti stredovekej cesty na Spiš.

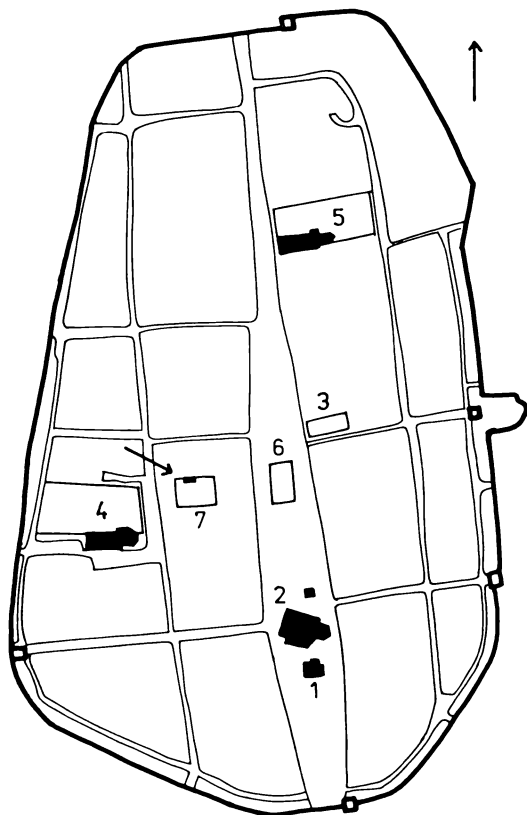
Doterajšie poznatky o predmestskom vývoji Košíc nedovoľujú potvrdiť závery O. R. Halagu (1989, s. 491), že Košice vznikli z dvoch osád „*vill*“, t. j. z obce starousadlíkov a obce kolonistov, ktoré sa v priebehu druhej polovice 13. storočia spojili v rámci plánu — stavebne vytvoriť mesto (okolo roku 1270) s vybudovaním stredovekého opevnenia. Najnovšie výsledky analýz a štúdia popierajú aj naše predchádzajúce závery (Čaplovič 1990b, v tlači), potvrdzujúce hypotézu — modelovú situáciu vzniku mesta, interpretovanú O. R. Halagom. Proti uvedenej interpretácii vzniku stredovekého mesta — obmurovania dvoch osád — najnovšie vyslovil mnohé zaujímavé a podnetné pripomienky J. Duchoň (1991, v tlači), a to na základe detailného štúdia prvej etapy stavebného vývoja mesta v druhej polovici 13. a v prvej polovici 14. storočia. Formovanie stredovekého mesta Košíc malo iné vývojové tendencie a danosti, pričom jeho podoba sa uskutočňovala v priamej previazanosti na priestorové možnosti v tesnej blízkosti Hornádu a Čermelského potoka. Bolo to aj najmä pod vplyvom kolonistov, vďaka podpore kráľa a taktiež relatívne „*huste*“ už spomínanej sídliskovej štruktúre „*starousadlíkov*“ žijúcich v jednotlivých dedinách v najbližšom okolí, ktoré sa v posledných desaťročiach 13. a na začiatku 14. storočia stali majetkom mesta Košíc.

Archeologické nálezy z polohy opevneného stredovekého mesta nedovoľujú posunúť najstaršie osídlenie, stavebné objekty — solitéry a sídliskové vrstvy pred poslednú tretinu 13. storočia. Naopak doterajšie poznatky svedčia, že staršie sídliská — tak ako sme už uviedli — sa nachádzali v jeho najbližšom okolí, sídliskovom okruhu viažúcom sa k trhovej osade a formujúcemu stredovekému opevnenému mestu. Niveleta pôvodného stredovekého horizontu sa výrazne nezmenila, výškove sa rozdiely od terajšieho stavu pohybovali v rozmedzí od — 0,50 do 1,00 metra. Podpivničené

priestory, studne a ďalšie zahĺbené objekty prirodzene siahali hlbšie a boli zapustené do štrkového podložja, vytvoreného z naplavenín meandrujúceho toku Hornádu.

Z najstarších nálezov, zistených v priebehu archeologických prieskumov a výskumov — žiaľ jeho intenzita je nateraz nedostatočná — v dnešnej Mestskej pamiatkovej rezervácii, v samotnom jadre stredovekého mesta, si zaslúžia pozornosť poznatky získané v areáli dominikánskeho kláštora (Čaplovič — Mačala 1987, s. 38; 1988, s. 41) a najmä na stredovekých parcelách v dvorných priestoroch na Hlavnej ul. (predtým Leninovej) č. 52—58 a Mäsiarskej ul. (predtým Sverdlovovej) č. 17. Z objavených architektúr k najstaršiemu sídelnému vyvoju mesta — v priebehu budovania jeho opevnenia — radíme časť podmurovky domu v zachovalej šírke 3,30 m s neporušeným východným uzáverom a juhovýchodným nárožím (obr. 4 : 7). Uvedený zachytený architektonický solitér bol súčasťou postupnej, vnútornej architektonickej zástavby mesta v 70.—80. rokoch 13. storočia. Z interiéru objektu sa získala železná strela do šípa z luku, patriaca do obdobia panovania kráľa Ladislava Kumánskeho v Uhorsku (Čaplovič 1990b, v tlači).

Situačný plán Košíc - stredovekého jadra

Obr. 4. Situačný plán najdôležitejších architektonických objektov stred vekých Košíc. 1. Kaplnka sv. Michala; 2. Farský kostol sv. Alžbety (Dóm sv. Alžbety); 3. Kráľovská kúria (dnes kostol premonštrátov); 4. Dominikánsky kláštor; 5. Františkánsky kláštor; 6. Budova radnice (dnes Štátne divadlo); 7. Časť solitéru — stredovekého domu (druhá pol. 13. storočia).

K presnejšiemu lokalizovaniu Slovenskej ulice, ktorá sa v roku 1401 uvádza ako „platea Sclavorum“ (Halaga 1967, s. 24) by mohli napomôcť staršie nálezy stredovekej keramiky zdobené rytými vlnovkami (obr. 4 : 3) a datované do konca 13. storočia (bližšie nálezové okolnosti pozri Čaplovič 1990b v tlači). Je však otáznе či patrili kráľovskej kúrii, ktorá stála na terajšom mieste premonštrátskeho kostola alebo „slovienskemu“ sídlisku — hypoteticky uvažovanej obci starousadlíkov z druhej pol. 13. storočia (Halaga 1989, s. 491). Preukázať existenciu tohto predmestského sídliska by mohol len archeologický výskum. Na základe doterajších poznatkov o vzniku mesta dávame uvedené nálezy keramiky do súvislosti s existenciou kráľovskej kúrie.

Záverom možno konštatovať, že na základe doterajších výsledkov archeologického a historického, archívneho výskumu boli Košice trhovými miestom už v priebehu 11.—12. storočia, kedy sa i tu pravdepodobne konali týždňové trhy. Tento vývoj pretrvával aj do 13. storočia. Nemali zvýhodnené „právne“ postavenie, bol to teda najnižší stupeň „mestskej obce“, teda mestský charakter im dával trh (Marsina 1986, s. 122, pozn. 43). Košice radíme k mestám, ktoré na prelome 12.—13. storočia sa vyvíjali z trhových miest, a tak sa tvárnili zárodkove formy mesta nového typu, ktoré podľa R. Marsinu (1986, s. 109) kladieme do r. 1230—1330 (presnejšie medzi roky 1238—1328). Nevznikli zlúčením priamo na mieste len dvoch osád: starousadlíkov a kolonistov (Halaga 1989, s. 491 a n.), ale najmä z podnetu kolonistov a kráľa, nadväzujúc na tradíciu staršieho trhového miesta ako aj existujúcu „hustú“ sídliskovú štruktúru v tomto regióne. V podstate vznik mesta bol dôsledkom a odrazom zreteľne meniacich sa hospodárskych, spoločenských a v konečnom dôsledku najmä samotných politických pomerov v stredovekom feudálnom Uhorsku.

Literatúra a pramene

- BAXA, P., 1974: Nález včasnostredovekého meča na Slovensku. *Archeologické rozhledy* 26, Praha, s. 60—62.
- BORSA, I., 1961: *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica* II, 2—3. Budapest.
- ČAPLOVIČ, D., 1980: Výskum kamennej blokovej stavby vo Svinici. In: *AVANS v roku 1978*. Nitra, s. 84—86.
- ČAPLOVIČ, D., 1990a: Stredoveká dedinská sakrálna stavba vo Svinici. In: *Historica Carpatica* 20. Košice, s. 97—138.
- ČAPLOVIČ, D., 1990b: Najnovšie poznatky o stredovekom vývoji mesta a živote obyvateľov Košíc. In: *Archaeologia historica* 15. Brno—Tábor, v tlači.
- ČAPLOVIČ, D.—MAČALA, P., 1987: Zisťovací výskum v mestskej pamiatkovej rezervácii v Košiciach. In: *AVANS v roku 1986*. Nitra, s. 38.
- ČAPLOVIČ, D.—MAČALA, P., 1988: Záchranný výskum v mestskej pamiatkovej rezervácii v Košiciach. In: *AVANS v roku 1987*. Nitra, s. 41—42.
- ČAPLOVIČ, D.—GAŠAJ, D.—OLEXA, L., 1978: Archeologické prieskumy na stavbách socializmu na východnom Slovensku. In: *AVANS v roku 1977*. Nitra, s. 62—70.
- DUCHOŇ, J., 1991: Úvahy o najstaršom územnom vývoji mesta Košíc. *Historický časopis* 39. Bratislava, v tlači.
- HALAGA, O. R., 1967: Právny, územný a populačný vývoj mesta Košíc. Košice.
- HALAGA, O. R., 1989: „Dvojité Košice“ a ich opevnenie. *Historický časopis* 37. Bratislava, s. 489—514.
- LAMIOVÁ, M.—BÁNESZ, L., 1962: K topografii pravekých nálezísk pri Kechneci a Seni na dolnom Hornáde. In: *Študijné zvesti AÚ SAV* 9. Nitra, s. 219—236.
- MARSINA, R., 1984: O osídlení Slovenska od 11. do polovice 13. storočia. In: *Historické štúdie (Slovenský ľud po rozpade Veľkomoravskej ríše)* 27, č. 2. Bratislava, s. 39—59.
- MARSINA, R., 1986: O kategóriách a typoch miest na Slovensku do polovice 14. storočia. In: *Folia historica bohémica* 10, Praha, s. 107—136.
- PÁSTOR, J., 1955: Východné Slovensko na úsvite dejín. In: *Vlastivedný sborník I. Košice*, s. 122—143.
- POLLA, B., 1980: Archeologické nálezy 9.—12. storočia z Krásnej nad Hornádom. In: *Historica Carpatica* 11. Košice, s. 169—184.
- POLLA, B., 1986: Košice—Krásna. K stredovekým dejinám Krásnej nad Hornádom. Košice.

- RUTTKAY, A., 1975: Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei I. *Slovenská archeológia* 23, s. 119–216.
- RUTTKAY, A., 1985: Problematika historického vývoja na území Slovenska v 10.–13. storočí z hľadiska archeologického bádania. In: *Velká Morava a počátky československé státnosti*. Academia – Praha, Obzor – Bratislava, s. 141–185.
- SEDLÁK, V., 1990: *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae*. Veda – Bratislava.
- SLIVKA, M., 1976: Európsky archeologický skvost z východného Slovenska. *Východoslovenské noviny* 3. 12. 1976.
- TROCHTA, J., 1967: Zoznam stredovekých fár Slovenska (Príspevok k historickej cirkevnej topografii Slovenska). XV. Abovská stolica, rukopis – nepublikovaný (Archív HÚ SAV).
- VARSÍK, B., 1964: Osídlenie Košickej kotliny I. Veda – Bratislava.
- VARSÍK, B., 1973: Osídlenie Košickej kotliny II. Veda – Bratislava.
- VARSÍK, B., 1977: Osídlenie Košickej kotliny III. Veda – Bratislava.
- VARSÍK, B., 1980: Vznik a začiatky mesta Košíc. In: *Historica Carpatica* 11. Košice, s. 152–168.
- ŽUDEL, J., 1984: Stolice na Slovensku. Obzor – Bratislava.

Zusammenfassung

Siedlungsentwicklung der Stadt Košice und ihrer Umgebung im 10.–13. Jahrhundert

Der Beitrag befaßt sich mit der Problematik der Entwicklung der mittelalterlichen Siedlungsstruktur im frühen und hohen Mittelalter auf dem Gebiet des Mittelaufes der Kundert unter dem Gebirgsmassiv des Slowakischen Erzgebirges (Abb. 1), von dem Anfängen des Markortes und anschließend von der Entstehung der mittelalterlichen Stadt Košice.

Eingangs faßt man die bisherigen Erkenntnisse über die frühmittelalterliche Besiedlung dieser Region im 6.–9. Jahrhundert zusammen (über älteste frühslawische Siedlungen aus dem 6. Jahrhundert bis aus der ersten Hälfte des 7. Jahrhunderts, über die Entwicklung der Besiedlung im Verlauf des 7.–8. Jahrhunderts im Zeitraum des Durchdringens des awarischen ethnischen Elements in das slawischslowakische Milieu und insbesondere über die erkennbare Kontinuität in der großmährischen und nachgroßmährischen Periode).

Man konstatiert, daß sich der Niedergang des Großmährischen Reiches auch in diesem Gebiet als Folge desintegrierenden Prozesses und einer Zergliederung eines Organisationsgebietes auf kleinere Siedlungseinheiten zeigte, zu denen auch das Flußgebiet der Kundert gehörte – mit einer vermutlichen Lokalisationsverschiebung des älteren Zentrums Abaóvár in die Lage Abaujvár – eines Verwaltungszentrums, einer Komitatsburg im Rahmen des Königskomitats Novum Castrum (Abb. 2). Besondere Aufmerksamkeit widmet man den Siedlungsänderungen im 11.–13. Jahrhundert, d. h. der Entstehung, Entwicklung und dem Niedergang der unbefestigten Siedlungen – der Dörfer (Ortschaften), den sich zu formierenden Klosterkomplexen in Krásná, Nižná Myšľa und in Jasov, den kleinen Feudalsitzen in Jasov, Bukovec, Svinica, Perín, Slanec, Vajkovec, Herľany und in Hradová bei Košice und nicht zuletzt der mittelalterlichen Stadt Košice in Verbindung mit dem jeweiligen älteren Markort. Die Änderungen im mittelalterlichen Dorf-milieu (13.–14. Jahrhundert) illustriert man auf der Grundlage der archäologischen, historischen und kunsthistorischen Erforschungen im Kataster der Gemeinde Svinica.

Es wird konstatiert, daß die relativ „dichte“ Siedlungsstruktur wichtige Voraussetzungen für die künftige Existenz der mittelalterlichen Stadt Košice (Abb. 3) bildete. Bestandteil dieser für den stadtbildenden Prozeß wichtigen Veränderungen war auch das Vorhandensein von Handelswegen, die durch das Flußgebiet der Kundert und des Tarcos führten, ferner die Anknüpfungen an den Markort durch das Tal des Gebirgsmassivs in der Nähe von Hradová und Čermel zu Zips, sowie auch zum Norden durch das Flußgebiet der Budau in der Richtung zu Jasov in das Herz des Slowakischen Erzgebirges (Abb. 2).

Im Schlußteil seines Beitrags widmet der Autor die Aufmerksamkeit der Veränderung des Markortes auf eine qualitativ höhere Form der mittelalterlichen Stadt Košice, die den Charakter eines bedeutenden gesellschafts-wirtschaftlichen Zentrums dieses Gebietes bereits im Verlauf des 12.–13. Jahrhunderts hatte. Es werden einzelne unbefestigte Siedlungen in der Umgebung dieses Markortes und der sich formierenden mittelalterlichen Stadt dokumentiert: Libona – Lubina, Barca, Myslava, Hrabovec, Čermel (Abb. 3), die eine unbestreitbare Bedeutung in dem stadtbildenden Prozeß hatten. Es wird konstatiert, daß die bisherigen Erkenntnisse über die vorstädtische Entwicklung von Košice nicht die Schlußfolgerungen bestätigen, daß die Stadt Košice „modellartig“ aus zwei Ortschaften („villa“) entstand, d. h. aus der Gemeinde der Alteingesessenen und der Gemeinde der Kolonisten. Der Autor vermutet, daß die Formierung der mittelalterlichen Stadt andere Entwicklungstendenzen und Gegebenheiten hatte, die sich aus den räumlichen Möglichkeiten, aus der Initiative der Kolonisten und des Königs sowie auch aus der relativ „dichten“ Siedlungsstruktur der „Alteingesessenen“ in der nächsten Umgebung

ergaben. Dieses Konstatieren geht auch aus der Tatsache hervor, daß man aus dem Gebiet der mittelalterlichen befestigten Stadt keine Bauobjekte — Solitäre und Siedlungsschichten kennt, die vor das erste Drittel des 13. Jahrhunderts datiert werden können. Die diesen Schlußfolgerungen stützt sich der Autor auf Ergebnisse der archäologischen Erforschungen und Untersuchungen im Areal des Dominikanerklosters, in Hoftrakten in der Hauptstraße (Hlavná ulica) Nr. 52—58 und in der Fleischerstraße (Mäsiarska ulica) Nr. 17, sowie auch in der Umgebung der Prämonstratenserkirche (Abb. 4). Die Stadt Košice entstand also nicht durch eine modellartige Vereinigung von nur zwei Gemeinden, aber hauptsächlich auf Veranlassung von Kolonisten, mit Unterstützung des Königs und der Kirche, in Anknüpfung an die Tradition des älteren Markortes und an die bestehende Siedlungsstruktur in dieser Mikroregion, die stufenweise in die sich zu bildende mittelalterliche Stadt einbezogen wurde.

Abbildungen:

- Abb. 1. Siedlungsstruktur von „Košicer Talkessel“ im 6.—7. Jahrhundert.
- Abb. 2. Abover Komitat im 11.—13. Jahrhundert (Košice-Gebiet und Umgebung).
- Abb. 3. Älteste mittelalterliche unbefestigte Siedlungen in der Umgebung vom Markort Košice (11.—13. Jahrhundert).
- Abb. 4. Situationsskizze der wichtigsten architektonischen Objekte der mittelalterlichen Stadt Košice. 1 — St.-Michael-Kapelle, 2 — St.-Elisabeth-Pfarrkirche (St.-Elisabeth-Dom), 3 — Königskurie (heute Prämonstratenserkirche), 4 — Dominikanerkloster, 5 — Franziskanerkloster, 6 — Rathausgebäude (heute Staatstheater), 7 — Teil eines Solitärs — eines mittelalterlichen Hauses (zweite Hälfte des 13. Jahrhunderts).